

Интернет-ресурсы

1. https://app.sketchengine.eu/#dashboard?corpname=preloaded%2Fdetenten23_rft3
2. https://app.sketchengine.eu/#sketchdiff?corpname=preloaded%2Fturkic_kg&tab=basic&lemma=%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BA&lemma2=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BA&showresults=
3. https://app.sketchengine.eu/#sketchdiff?corpname=preloaded%2Fdetenten23_rft3&tab=basic&lemma=Gastfreundschaft&lemma2=Gast&showresults=1

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2025-62-275-285>

УДК: 81.1

Асирдинова Т. Ж., филол. илимд. канд., доцент

asirdinovat@iksu.kg

ORCID: 0009-0002-3524-6863

Түргөнбаева А. А., окутуучу

aizok_kg@mail.ru

ORCID: 0009-0009-6277-8372

Суранова К., магистрант

suranovakyial84@gmail.com

ORCID: 0009-0008-8998-9957

К. Тыныстанов ат. БИМУ

Каракол ш., Кыргызстан

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ТЕМПОРАЛДЫК ЛЕКСЕМА- СИНТАКСЕМАЛАРДЫН СТИЛИСТИКАЛЫК РОЛУ

Макалада көркөм тексттердеги темпоралдык лексема-синтаксемалардын стилистикалык функциясы лингвостилистикалык аспектиде талданат. Убакыт — бул тил аркылуу гана эмес, улуттук аң-сезим, маданий жана турмуштук философия аркылуу түшүнүлгөн универсалдуу концепт. Макалада темпоралдык синтаксемалардын поэтикалык, символикалык жана психологиялык мүнөздөгү функциялары иликтенип, алардын көркөм тексттеги структуралык, сюжеттик жана эмоционалдык динамиканы уюштуруудагы ролу көрсөтүлөт. Ч. Айтматовдун “Ак кеме” жана К. Акматовдун “Мезгил” чыгармаларынан алынган тексттердин негизинде темпоралдык синтаксемалардын текст түзүүдөгү логикалык ыраатуулукка, каармандын ички абалын чагылдырууга жана поэтикалык образ жаратууга тийгизген таасири чечмеленет. Макалада так убакыт белгилери, мезгилди жалпылаган формалар жана поэтикалык-символикалык конструкциялар тексттин көркөмдүгүн арттыруучу каражаттар катары каралат. Натыйжада, темпоралдык синтаксемалар көркөм тексттеги мазмундук, эмоционалдык жана композициялык байланыштарды камсыз кылган стилистикалык бирдиктер экени белгиленет. Бул изилдөө кыргыз тилинде убакыт категориясынын көркөм рефлексиясын ачып берүү менен, лингвопоэтикалык анализ жүргүзүүгө негиз болот.

Түйүндүү сөздөр: темпоралдык лексема, синтаксема, лингвистика, текст, коммуникация, көркөм текст, стилистика, убакыт категориясы, лингвостилистика, поэтикалык биримдик, психологизм, мезгилдик маани.

Асирдинова Т. Ж., канд. филол. наук, доцент

asirdinovat@iksu.kg

ORCID: 0009-0002-3524-6863

Тургонбаева А. А., преподаватель

aizok_kg@mail.ru

ORCID: 0009-0009-6277-8372

Суранова К., магистрант

suranovakyial84@gmail.com

ORCID: 0009-0008-8998-9957

ИГУ им. К. Тыныстанова

г. Каракол, Кыргызстан

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ТЕМПОРАЛЬНЫХ ЛЕКСЕМА-СИНТАКСЕМ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В данной статье анализируется стилистическая функция темпоральных лексема-синтаксем в художественных текстах с позиции лингвостилистики. Время рассматривается как универсальный концепт, который осмысливается не только через язык, но и через национальное сознание, культурный опыт и жизненную философию. В статье исследуются поэтические, символические и психологические функции темпоральных синтаксем, а также их роль в организации структурной, сюжетной и эмоциональной динамики художественного текста. На основе примеров из произведений Ч. Айтматова «Белый пароход» и К. Акматова «Время» раскрывается влияние темпоральных синтаксем на логическую последовательность изложения, внутреннее состояние персонажа и создание поэтического образа. В статье рассматриваются чёткие временные маркеры, обобщённые формы обозначения времени и поэтико-символические конструкции как средства усиления художественности текста. В результате подчеркивается, что темпоральные синтаксемы являются стилистически значимыми единицами, обеспечивающими содержательную, эмоциональную и композиционную связность текста. Это исследование служит основой для лингвопоэтического анализа художественного отражения категории времени в кыргызском языке.

Ключевые слова: темпоральная лексема, синтаксема, лингвистика, текст, коммуникация, художественный текст, стилистика, категория времени, лингвостилистика, поэтическое единство, психологизм, временное значение.

Asirdinova T. J., doctor PhD

asirdinovat@iksu.kg

ORCID: 0009-0002-3524-6863

Turgonbaeva A. A., teacher, aizok_kg@mail.ru

ORCID: 0009-0009-6277-8372

Suranova K., master's degree

suranovakyial84@gmail.com

ORCID: 0009-0008-8998-9957

K. Tynystanov Issyk kul state university

Karakol, Kyrgyzstan

THE STYLISTIC ROLE OF TEMPORAL LEXEME-SYNTACTEMES IN LITERARY TEXTS

This article provides a detailed analysis of the stylistic function of temporal lexico-syntactic units in literary texts from a linguostylistic perspective. Time is examined as a universal concept that is understood not only through language but also through national consciousness, cultural experience, and life philosophy. The study explores the poetic, symbolic, and psychological functions of temporal syntactemes, as well as their role in organizing the structural, narrative, and emotional dynamics of literary texts. Based on examples from Ch. Aitmatov's *The White Steamship* and K. Akmatov's *Time*, the article illustrates how temporal syntactemes influence the logical sequence of narration, reflect the

inner state of characters, and contribute to the creation of poetic imagery. The article considers explicit time markers, generalized time expressions and poetic-symbolic constructions as stylistic tools that enhance the artistic quality of the text. As a result, it is emphasized that temporal syntactemes are stylistically significant units that ensure semantic, emotional, and compositional coherence. This study lays the foundation for a linguopoetic analysis of the literary representation of the concept of time in Kyrgyz language.

Keywords: *temporal lexeme, syntagma, linguistics, text, communication, literary text, stylistics, category of time, linguostylistics, poetic unity, psychologism, temporal meaning.*

Убакыт – бул адамзат жашоосунун универсалдуу категориясы болуп, жеке инсан үчүн да, лингвмаданий коомчулук үчүн да экзистенциалдык мааниге ээ, башкача айтканда, ал адамдын жашоосу жана анын маңызы менен тыгыз байланышта. Ар бир элдин маданий жана тарыхый өзгөчөлүктөрүнө жараша убакытты кабылдоо жана түшүнүү өзүнө гана таандык мүнөзгө ээ. Кыргыз эли үчүн убакыт ар кандай кырдаалдарда, социалдык жана руханий жашоодо чоң мааниге ээ болгон. Элдик макал-лакаптарда, санжыраларда, эпостордо жана күнүмдүк турмушта убакытка байланыштуу түшүнүктөр кеңири чагылдырылган.

Заманбап лингвистиканын убакытты концептуалдаштыруу маселесине жана анын ар түрдүү маданият өкүлдөрүнүн аң-сезиминде чагылдырылышына кызыгуусу бул категориянын адамдын баалуулуктар системасында чоң роль ойной турганы менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилиндеги убакыт түшүнүгүн изилдөө да анын улуттук өзгөчөлүктөрүн ачып, элдик дүйнө тааным менен болгон байланышын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Азыркы лингвистикалык изилдөөлөрдүн маанилүү багыттарынын бири болуп убакыт категориясынын тил аркылуу чагылдырылышын концептуалдык деңгээлде талдоо саналат. Бул жаатта жүргүзүлгөн көптөгөн илимий изилдөөлөрдө (Е. С. Яковлева, Н. Д. Арутюнова, А. Д. Шмелёв, Е. Н. Широкова ж. б.) убакыт түшүнүгү көп кырдуу феномен катары каралып, аны ар кыл призмалар аркылуу изилдөөгө болот деген ой айтылат[11; 3; 9]. Айрым авторлор убакытты дин менен философиянын контекстинде карашса, башкалар лингвистикалык же турмуштук практикага таянып чечмелей турган түшүнүк катары сунуш кылышат. Мындай ар түрдүү мамилелерге карабастан, бардык учурда убакыт категориясы адамдын турмушу, аң-сезими, руханий тажрыйбасы менен тыгыз байланышта экендиги белгиленет. Башкача айтканда, убакыт – табигый же физикалык көрүнүштөн тышкары, социалдык-маданий жана жеке таанымдык деңгээлде да түшүндүрүлө турган, адам менен тыгыз байланыштагы универсалдуу түшүнүк катары каралат. Бул жаатта жүргүзүлгөн изилдөөлөр убакытты билдирген лексемалардын семантикалык түзүлүшүн, алардын контексттик колдонулуш өзгөчөлүктөрүн жана коммуникациядагы ролун ар тараптуу талдоого мүмкүндүк берет.

Кыргыз элинин салттуу жашоо образы жана көчмөн маданияты убакытты кабылдоонун өзгөчө моделин калыптандырган. Убакытты өлчөөнүн негизги көрсөткүчтөрү катары табигый кубулуштарга, мезгилдин алмашуусуна таянуу мүнөздүү болгон. Кыргыздар үчүн убакыт түшүнүгү табият кубулуштары аркылуу аңдалып, аларга өзгөчө символикалык мааниде мамиле жасалган. Маселен, «көк чыгып...», «ала шалбырт», «үрүл-бүрүл», «кыш чилдеси» сыяктуу белгилер жөн гана убакыттын өтүшүн эмес, бүтүндөй бир жашоо этаптарын сүрөттөгөн, турмуштун жүрүшүн аныктаган түшүнүктөр катары кабыл алынган. Окумуштуу Т. Маразыков белгилегендей: «Тексттин уюшулушу, анын маанилик-структуралык бүтүндүккө ээ болушу мейкиндик (локалдык) жана мезгилдик (темпоралдык) түзүлүшсүз болбой. Анткени адамдын бүтүндөй жашоосу, дүйнөнү таанып билүүсү, ой жүгүртүүсү, сөзсүз, белгилүү бир мезгилдик жана мейкиндик алкактын катышында болот. Мына ушул

объективдүү себеп адам түзгөн тексттин уюшулуш механизмде чагылат” [8]. Убакыт жашоонун темпин жана ритмин аныктаган маанилүү көрсөткүч болуп, кыргыз маданиятында убакыттын баалуулугу адамдардын өз ара баарлашуу мүнөзүн жана жашоо образын аныктаган. Көчмөн жашоо шартында убакыт пландоонун өзгөчө формалары жаралып, анын мааниси эркиндик жана табият менен шайкештикте болгон. Көркөм чыгармаларда мезгилдик жана мейкиндик алкактын болушу тексттин бирдиктерин маанилик-структуралык жактан байланыштырып, туюндурулуп жаткан маалыматтын маанилик биримдигин, мазмундук кыймылын уюштурууга активдүү катышат [8].

Көркөм текст — бул тилдин эстетикалык мүмкүндүгүн, дүйнөтаанымдык концепттерди жана коомдук-тарыхый аң-сезимди камтыган татаал структура. Анда ар бир тилдик бирдик маанилүү функция аткарат. Айрыкча, темпоралдык синтаксемалар убакыт, мезгил жана доорду чагылтуу менен гана чектелбестен, тексттин жалпы түзүлүшүнө, сюжеттик-образдык системасына жана поэтикалык мазмунуна чоң таасир этет.

Төмөндө Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинен алынган текстке темпоралдык синтаксемалардын тексттин уюшулушундагы стилистикалык кызматына анализ жасап көрсөк:

“Ошентип, мөмө-жемиш бышкан күз келди. Козу бөлгөн күз келди. Аялдар карын-карын майын, бышкан толгон курутун кышка каткан күз келди. Эркектер жайлоодон түшөр көчтү ким баштасын деп кеңешкен күз келди. Орозкул, убадаң кана, мына биз келдик деп, доочулар келер күз келди. Мына бүгүн кечинде да эки карагайды жүктөп кетишке прицеп сүйрөткөн машине айдапты, дагы бир доочу келмек. Карагайдын бирин кечээ күнү эле сүйрөп түшүп, суудан өткөрүп, машине келчү жерге жеткирип коюшкан. Экинчиси мына, сүйрөп баратышат. Эгер жайында ичкен-жегенин кайтарсаң, азыркы түйшүк, кыйнооңон кутуласың десе, Орозкул жан деп макул болор беле... Бирок антиш кайда, ичкен-жегендин баары жумурудан ары алдагачан өтүп кеткен. Атаганат, бу жапайы тоодогу жапан тагдырыңды өзгөртөр айла жок тура: эки бирдей корук карагайды түн катып алып кетмекке прицеп сүйрөгөн машина кечинде эле жетип келет...”

Темпоралдык бирдик Синтаксема	Стилистикалык функциясы
«Ошентип, мөмө-жемиш бышкан күз келди.»	Күз — табигый мезгил гана эмес, сюжеттеги кандайдыр бир психологиялык оорчулуктун башталышы
«Козу бөлгөн күз келди.»	Темпоралдык лексемада этнографиялык мааниде күздүн иш-аракетке бай мезгили көрсөтүлөт. Ритмикалык параллелизм аркылуу поэтикалык биримдик түзүлгөн
«Аялдар карын-карын майын... күз келди.»	Күз менен байланышкан элдин турмуш-тиричилиги көркөм тексттеги традициялуу гендердик ролдордун элесин жана социалдык функциялардын бөлүштүрүлүшүн чагылдырат, этнографиялык стиль берилет
«Эркектер жайлоодон түшөр көчтү...»	Көркөм текстте гендердик социалдык ролдордун, эркектик чечим кабыл алуу механизмдеринин жана мезгил менен гендердин айкалышы

«Орозкул, убадан кана... күз келди.»	Темпоралдык синтаксема аркылуу Орозкулдун жоопкерчилигине басым жасалып, текст драмалык мүнөзгө ээ болот
«Мына бүгүн кечинде... кечээ күнү эле...»	Окуянын качан болуп жатканын так көрсөтүп, бул аркылуу окурман же угарман окуя азыркы тапта болуп жаткандай сезип, ошол учурдун мааниси дагы да тереңдетилип, текстте чыңалууну күчөтөт, так убакыт белгилери окуяны жандуу көрсөтүп, окурмандын сезимин көбүрөөк тартат
«Азыркы түйшүк, кыйноонон кутуласың десе...»	Каарман өзү менен өзү сүйлөшүп жаткандай, шарттуу ой. Автор бул аркылуу каармандын ичиндеги ойлорун, үмүтүн же болбой турган тилегин, каарман ойлоп жаткан шарттуу кыялды туюндурат
«Кечинде эле жетип келет...»	Жакын келечек, күтүлүп жаткан окуя — бул сюжеттеги «коркунучтун» реалдуу болушуна ишара

Мисалга таянсак, темпоралдык синтаксемалар көркөм текстте убакыт гана эмес, эмоционалдык, гендердик-социалдык жана психологиялык абалды жеткирүүдө стилистикалык курал кызматын аткаарынын байкоого болот.

Кыздардын атасы кышкысын көл боюнда отуруп темирчилер менен кошулуп кум чайкоочу. Капторосуна дейре кум салынган калай тетишиге суудан толтура куюп алышат да, эки киши колдошуп алып оңду-солду тынымсыз котшой бермей. Бара-бара таш куму иргелип төгүлүп, тетишинин түбүндө капкара болгон темир кум калат. Таар каптын үстүнө төгүп койгон сайын темир кум улам күнгө кургап жылтылдаган курч албарстын түрүндөй. Анан кумду өгүзгө жүктөп келишип, боз үйдүн ыктоосундагы топурак мешке салып күндөп-түндөп эритишет.

Эри зергерлерге кошулуп күмүш эритишип калганда Кызтуубас күнөөкөрдөй анын астында зыпылдап чуркап кала турган. Анысы – кыздарына сөйкөлүк, билериктик бир кесек күмүшкө жетемби деген үмүт.

Өткөн жылы ошентип Кызтуубас эки кызы үчөөлөп үч жактан тыткылаганда, бир кесек сууй элек күмүштү зергерден жазгырып койнуна сала койгон күйөөсү кардынын алакандай жерин күйгүзүп келген.

Бу эмне саңырсын куйкум жыттанат? - дейт эки көзүнөн шоролон жааш аккан зергер чал туштарынын каранып. Деле өмүрүндө сөзгө жооп таап көрбөгөн кыздардын атасы жанына күч келгенде күйүп бараткан курсагын апчылап: Зергер аке, зергер аке, отко чычкан түшүп кетти! - деп кутурган немедей айкырган имиш. Ошентип, бечара жатакчы кыздарын сөйкөлүү кылганы менен, курсагы ылжырап кыш бою азап тартып чыгыптыр. Бирок көр оокаттын бүтөр жери болчубу. Бытыркы кыш эстен кетип, эми быйыл да кыздары менен аялы кемтаалай жатакчыны кысмакка алышууда. “Быйыл күмүш эритпейбиз!” - дейт ал айласы кеткенде түйтөктөп. Ошону менен үй-бүлөсүнүн супсуну сууп, ал болсо түнөрүп атына минет. Бирок бастырып кетип бараткан жатакчынын оюнда томсоруп үйүндө калган кыздары менен быйылкы күмүш эрите турган күндөр... Ошентип, арадан жылдын төрт мезгили чубашып өттү. Эми кайрадан токсондун мойну кыскарып, элдин баары жаз жөнүндө кеп кыла баштаган кез. Көл башындагы жыл санагыч Маанакенин асманды карап туруп быйыл жыл жакшы болот экен деп айткан бир ооз сөзү таңкы жел менен кошо бүт кыргызга тарап, үмүткөрдүн үмүтүн узартууда. Тирүүлүктүн шаңына убактылуу алданып, алдыдагы келүүчү мойну узун

жyтту эстеген жан аз. Журт текии орозо айтка камынып жаткан. Быйылкы жазды Карагулдун бүлөсү да өзгөчө күтүп турушту. Анткени ал үй саламын деп байынан эки теше жер сурап, мына ушул жазы менен сокмо там ура башташмак. Ата-бабадан бери кара алачыктан чыкпай келаткан немелер там салабыз деп ээлигин алышып, бирок ошол эбегейсиз ойдон кайра өздөрүнүн башы айланып, күндүр-түндүр сүйлөшкөндөрү эле али курула элек там жөнүндө. Ойдуң коробосун деп кожоюн аларга эки теше жерди суу боюндагы адырдан түбүндөгү жылтырап аккан мөл булагы бар эки жсапайы теректин жанынан берди. Ал жерди эл бирде «мазар терек» деп, бирде «Кош терек» деп айта берчү. Дүнүйгөн эки зор терек дал мөл булактын шилисинде тураар эле. Аларды ким жана качан тиккени, кандай себептен тиккени белгисиз. Мезгилдин миң бүктөмүнүн бир бүктөмүндө баккан ээсинен айрылган теректер жашоо үчүн эми өзүлөрү далалат кылып өжөрлөнүп, ар жаз сайын бүрдөп, ар күз сайын жалбырак күбүп, чалкыган көлдүн кай тарабынан келбегин, тээ алыстан дүнүйүн караан көрсөтүп турат. Ээн талаада кароосуз калган немелер өздөрү жерден жем талашып, күндөн нур талашып өлөрмандашып, тамырлары буржуюп-буржуюп, таш-тушту кошо былчырата кучактап, нечен замандар табигаттын өзүнчө бир бирдиги деген атын өчүрбөй келаткан теректер эле алар. Жер кезип жанынан өткөн адамдар кош теректин түбүнө көлөкөлөп, илгери үмүтүнө ырым кылып бутактарына чүпүрөк байлап, топчу, седеп, чүкө, тумар, жип-шуу тагып, кийин-кийин кадимкидей мазар кылып алышкан. Түбүндөгү ысык булакка оору-кеселдер кирип, суусунан чаначка куюп кетип төрөбөгөн аялдар ичишчү [1]. К. Акматовдун “Мезгил” аттуу чыгармасынан бул үзүндүдө темпоралдык синтаксистик түзүмдөр бир нече типте кездешет:

а) Так мезгилди көрсөткөн конструкциялар

- «Өткөн жылы...»
- «Бытыркы кыш...»
- «Быйыл...»

• «Эми кайрадан токсондун мойну кыскарып...» окуяларды убакыт иретинде так көрсөтүп, бул аркылуу автор өткөн мезгил менен азыркы учурду салыштырып, текстке кыймыл (динамика), ырааттуу өнүгүү жана турмуштагы чыныгы көрүнүштөрдү кошот. Убакыттагы бул айырмачылык сюжеттин логикасын сактап, окурманды окуялардын агымына тартат.

б) Убакытка байланышкан логикалык байланыш түзүүчү:

- «Ошентип арадан жылдын төрт мезгили чубашып өттү...»

"Жылдын төрт мезгили чубашып өттү" деген синтаксема — убакыт өтүшүн жалпылап, иреттүүлүктү билдирип, мезгилдин жыл айлануусуна байланып турган универсалдуу белгилөө. Ошондой эле убакыттын акырындык менен өтүшүн поэтикалык сүрөттөө аркылуу берүү менен убакыт статистикалык эмес, динамикалык көрүнүш катары мезгилдер бири-бирин ээрчип, белгилүү бир жүрүшкө ээ болот. **Текст түзүүдө** бул сүйлөм баяндоодогу жаңы этапка өткөндүктү билдирет. Автор мурдагы окуялардан кийинки убакыт аралыгын кыска жана так формада чагылдыруу үчүн бул синтаксеманы колдонот. Ошону менен бирге, бул сүйлөм өткөн мезгилдин жыйынтыгын берип, азыркы учурга негиз түзөт.

«Жер кезип жанынан өткөн адамдар кош теректин түбүнө көлөкөлөп, илгери үмүтүнө ырым кылып бутактарына чүпүрөк байлап, топчу, седеп, чүкө, тумар, жип-шуу тагып, кийин-кийин кадимкидей мазар кылып алышкан.» "Кийин-кийин" деген темпоралдык маркер менен "мазар кылып алышкан" деген кыймыл-аракетти билдирген форма адамдардын кайталанма иш-аракетин, салтка айланган туруктуулукту көрсөтөт.

Бул сүйлөмдө узак, ырааттуу баяндоо ыкмасы колдонулган. Окуянын элементтери тынымсыз кошулуп, окуялардын узак мезгил ичинде калыптанганын билдирип, синтаксистик биримдик ритм жана интонациялык түзүлүштү жаратып, ал эми ар бир аракет ("*бутакка байлашты*", "*тагышты*") окурманга элестүү картинаны берүү менен кайталоо жолу менен салтка айланышын, мезгилдин өтүшүн жана коомдук эс-тутумдун бекемделишин көрсөтүү менен текстти уюштуруучу кызмат аткарып, стилистикалык өзгөчөлүк жаратат да, мазардык жайдын маанисин тарыхый-коомдук контекстте ачып, ырым-жырымдардын табиятын жана муундан муунга өтүп келген ишенимдикти чагылдырган көркөм-стилистикалык деталга айланат. Бул көрүнүш тексттин мазмундук-көркөм катмарын тереңдетип, тарыхый эстутум менен улуттук дүйнөтаанымдын чегинде руханий мурастын концепциясын түзөт.

в) Символикалык жана философиялык темпоралдык синтаксемалар

Мезгилдин миң бүктөмүнүн бир бүктөмүндө баккан ээсинен айрылган теректер жашоо үчүн эми өзүлөрү далалат кылып өжөрлөнүп, ар жаз сайын бүрдөп, ар күз сайын жалбырак күбүп, чалкыган көлдүн кай тарабынан келбегин, тээ алыстан дүпүйүп караан көрсөтүп турат. "Мезгилдин миң бүктөмүнүн бир бүктөмүндө" поэтикалык метафорасы мезгилдин чексиз катмарлуу мүнөзүн сүрөттөө менен, текстке философиялык тереңдик берип, убакыт жөн гана календардык сан эмес, жашоонун көп кырдуу агымы катары берилет.

Терек жансыз объект болгону менен, "бүрдөп", "жалбырак күбүп", "далалат кылып", "өжөрлөнүп" деген жандуу кыймыл-аракеттер аркылуу адамдын күрөшүн, жашоо үчүн аракетин символдоштуруп, тирүү жаратылыш менен адам образынын параллелизмин түзүп, табият көрүнүшүнө адам касиетин ыйгаруу – антропоморфизм ыкмасы менен көркөм философия жаратты. Ал эми "Ар жаз сайын бүрдөп, ар күз сайын жалбырак күбүп" деген кайталоо элементтери текстке ритмикалык-композициялык таасир берүү менен, жөн гана мезгилдин өтүшүн гана эмес, жашоонун туруктуу, үзгүлтүксүз айлануусун билдирүүдө жана текстке ырааттуулук жана стилистикалык байланышууну камсыз кылат.

"Ошентип, бечара жатакчы кыздарын сөйкөлүү кылганы менен, курсагы ылжырап кыш бою азап тартып чыкты". «Кыш бою азап тартып чыкты» деген темпоралдык белги менен каармандын физикалык жана психологиялык абалынын узак мөөнөткө созулган азабын билдирет.

Бул мезгилдик синтаксема сюжетти реалдуу убакыт менен айкалыштырып, баяндоонун ырааттуулугун камсыз кылат. «Кыш бою азап тартып чыкты» деген бөлүк каармандын эмоциялык жүгүн, чыдамкайлыгын, курмандыгын көрсөтүп, кыш жөн гана мезгил эмес, каармандын ички дүйнөсүнүн бир түрү – кыйынчылык менен өткөн психологиялык мезгил болуп берилет.

Автор мезгилдин өтүшүн үй-бүлөлүк тиричилик, кедейчиликтин турмуштук тагдыры менен айкалыштырып берет: бул жерде кыш – эмгектин, азаптын, сабырдуулуктун, бирок ошол эле учурда үмүттүн жана тагдырдын символу.

"Быйыл да кыздары менен аялы кемтасалай жатакчыны кысмакка алышууда..."

Бул жерде кайталоо («быйыл да») токтобогон цикли, жашоонун кыйын кайталануусун көрсөтүп, былтыр болгон окуя менен азыркы кырдаал салыштырылат. Бул мезгилдик байланыш каармандын тагдырынын кайталанмалыгын, туруктуу көйгөйлөрдүн чечилбей жатканын көрсөтөт. Ал эми "кысмакка алышууда" деген динамикалык кыймыл аркылуу үй-бүлөнүн материалдык муктаждыктан улам күйөөсүнө көрсөтүп жаткан басымы берилет. Убакыт аркылуу берилген бул эпизод каармандын чарчаганын, рухий басым алдында турганын терең чагылдырат. "Быйыл

да..." деген баштапкы темпоралдык синтаксема жаңы эпизодду ачып, ошол эле учурда өткөн окуяга кайрылуу жасоо менен, текстке ырааттуулук жана композициялык байланыш алып келет. Бул сүйлөмдүн түзүмүндө темпоралдык синтаксема:

- сюжеттик кайталануу аркылуу каармандын мөөнөттүү жашоо кырдаалын белгилейт;

- убакыт (бийыл да...) өкүнүч менен үмүттүн тең салмагын түзүп турат;

- сюжеттеги жаңы конфликтке өткөөл катары кызмат кылып, баяндоого эмоция, реалдуулук, жана психологиялык тереңдик кошот. Бул синтаксема сүрөттөлгөн турмуштук көрүнүштөрдү убакыттын чегинде бекемдеп, текстти логикалык жана стилистикалык жактан байланыштырган күчтүү каражат болуп саналат.

Мезгилге байланыштуу фразалар каармандардын үмүтү, бушайман абалы, таңууланган жоопкерчилиги менен айкалышат: *"Быйыл күмүш эритпейбиз! – дейт ал айласы кеткенде түйтөктөп"*. Бул жерде "бийыл" деген сөз психологиялык убакыт чекити болуп, кейипкердин ичиндеги тынымсыз каршылыкты жана үмүт менен үмүтсүздүктүн кагылышын чагылдырат.

Бул мезгилдик лексема сүйлөмдүн маанисин тактап, ошол учурдагы окуяны чындоочу курал болуп, кайталанып келген турмуштук окуянын үзгүлтүккө учурашын билдирет. Мурда жыл сайын күмүш эритилсе, ушул жылы ал процесс токтой турганын баса белгилөө менен нааразычылык, чарчоо, аргасыздык сезими берилет. «Айласы кеткенде түйтөктөп» — бул каарман сөздү кыжырдануу же көңүл түшүнүк менен айтып жатканын билдирет.

- Темпоралдык лексема аркылуу «такай кайталап келген турмуштук ритуалдын» быйыл үзүлгөнү окурманга психологиялык салмак менен жетет.

«Быйыл күмүш эритпейбиз!» – бул синтаксема сюжеттеги бурулуш учурду билдирет. Каармандын жыл сайын кайталаган иш-аракети быйыл токтоп жатат. Бул – жаңы жагдайдын башталышы.

Бул темпоралдык синтаксема мурдагы мезгил менен азыркы мезгилдин ортосундагы өзгөрүүнү чагылдырып, ошол эле учурда тексттеги көйгөйлөрдүн тереңдешин жана социалдык турмуштун оор шартын белгилейт. «Быйыл күмүш эритпейбиз!» – бул жөн гана мезгилдик билдирүү эмес, ал – каармандын турмуштук абалын, эмоциясын, чарчоосун жана коомдук оор шарттагы өзгөрүүнү чагылдырган көркөм синтаксема. Ал текстке:

- убакыттык тактык,
- эмоциялык басым,
- сюжеттик бурулуш,
- стилдик ритм кошуп турат.

Ошентип, темпоралдык синтаксемалар: текстке композициялык негиз, мазмундук ирет, психологиялык динамика берип, мезгил аркылуу кейипкердин турмуштук драмасын, социалдык абалын, кедейлик менен күрөшүн көрсөтөт; символикалык, табигый, философиялык катмар түзүүчү каражат катары текстти поэтикалуу жана эмоционалдуу кылат.

Көркөм текстте текст түзүүчү байланыш — бул автордун идеяларын логикалык иретте улап берүүчү жана окурманды бир окуядан экинчисине алып өтүүчү структуралык-композициялык каражаттардын жыйындысы. Бул функцияны көбүнчө темпоралдык синтаксемалар аткарат. Алар тексттин ичиндеги окуяларды, каармандардын абалын, социалдык кырдаалды убакыттын өтүшү аркылуу байланыштырган негизги механизм болуп саналат.

Текст «өткөн жылы», «былтыркы кыш», «быйыл», «эми кайрадан» сыяктуу так белгиленген убакыт конструкциялары менен да курулган. Бул конструкциялар:

- окуяны хронологиялык тартипте иреттештирет;
- текстти башынан аягына чейин логикалык уланмалуулукта алып чыгат;
- сюжеттин өнүгүшүн айкын көрсөтөт.

«Өткөн жылы ошентип Кызтуубас...», «Былтыркы кыш эстен кетип...», «Быйыл да кыздары менен аялы кемтаалай жатакчыны...», «Эми кайрадан токсондун мойну кыскарып...» – бул фразалар аркылуу текст тарыхый мезгилдик контекстти сактап, ар бир эпизодду мурдагы окуя менен байланыштырып, окуя агымын токтотпой улап турат.

Темпоралдык синтаксемалар тексттеги каармандардын көңүл-күйүн жана ички абалын мезгилдик өзгөрүү менен айкалыштырып, алардын эмоционалдык тагдырын динамикада чагылдырат.

«Ар жаз сайын бүрдөп, ар күз сайын жалбырак күбүп...», «Жылдын төрт мезгили чубашып өттү» – бул темпоралдык синтаксемалар жылдын мезгилдерин гана туюнтпастан, адам өмүрүнүн, турмуштун циклинин символу катары кызмат кылып, каармандардын жашоо абалын жаратылыш циклдери менен байланыштырып, текстти философиялык-лирикалык катмар менен байытат.

«Былтыр... быйыл...», «Ар жаз сайын... ар күз сайын...», «Ошентип... ошону менен...». Бул лексикалык-синтаксистик кайталоолор текстти структуралык жактан бекемдеп, ритм жана интонация берип, коомдук-тарыхый мезгилдин үзгүлтүксүздүгүн, сюжеттик иреттүүлүктү сактайт, окуянын логикалык агымын камсыз кылат; каармандардын сезимдерин жана турмуш шартын мезгил аркылуу сүрөттөйт; жаратылыш менен адам тагдырын поэтикалык тил менен байланыштырат; текстке философиялык мүнөз жана экспрессивдүүлүк кошот; стилистикалык жана композициялык бирдикти түзөт.

Адам убакытты субъективдүү кабыл алат жана аны өзүнүн жашоосу аркылуу сезет. Белгилүү бир учур, мезгил же окуя адамдын жан дүйнөсүндө терең из калтыргандыктан, кыргыз тилинде да убакытка байланыштуу көптөгөн эмоциялык боёкко ээ сөздөр жана сөз айкаштары кездешет. Кыргыз элинин турмуш философиясында убакыт аң-сезим жана сезимдер менен ажырагыс байланышта каралат. Мисалы, «Убакыт – учкан куш», «Убакыт – өзү дарыгер» сыяктуу синтаксемалар убакыттын өткөөлдүгү, анын баалуулугу жана адам турмушундагы ордун айкын көрсөтөт, убакытты сезүү субъективдүү экенин, анын ар бир адам үчүн ар кандай кабылданарын тастыктап турат.

«Адамдык» убакыт чыныгы, физикалык убакыт менен дал келе бербейт, анткени убакыт образынын калыптанышында физикалык, физиологиялык, психологиялык жана сенсордук факторлордон тышкары, эмоциялык жана когнитивдик компоненттер да чоң роль ойнойт. Ошондуктан убакыт илимий түшүнүк гана эмес, ошондой эле психологиялык жана маданий категория катары да каралат.

Адамдын убакыт жөнүндөгү психологиялык түшүнүгү кыргыз тилинде кандайча чагылдырылары жана тилдик бирдиктердин семантикасында темпоралдык, эмоциялык жана когнитивдик компоненттер кандайча байланышары – өзгөчө кызыктуу маселе. Кыргыз тилиндеги убакытка байланыштуу сөздөрдү, сөз айкаштарын жана алардын маанисин изилдөө адамдын убакытты кабылдоосунун терең катмарларын ачып көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Белгилүү бир учур, мезгил же окуя анын аң-сезиминде жана жан дүйнөсүндө терең из калтыргандыктан, кыргыз тилинде да убакытты сүрөттөөдө эмоциялык боёк басымдуулук кылат.

Тилдик бирдиктердин ичинде убакытка түздөн-түз тиешеси жок сөздөр да бар, бирок алардын маанисинде убакыт семантикалык белги катары жашыруун же ачык түрдө орун алган. Мындай сөздөрдүн тобу кеңири жана ар түрдүү болуп, алар түздөн-түз убакытты билдирбеген, бирок убакыттык маанини камтыган лексикалык бирдиктерге кирет. Алар адамдарды, буюмдарды, кубулуштарды, окуяларды, процесстерди жана абалдарды билдирген сөздөр болушу мүмкүн. Мисалы, «жашоо», «тарых», «күн», «түн», «мезгил», «жаш», «эски» сыяктуу сөздөр адамдын убакытты кабылдоосуна жана аны аң-сезиминде уюштуруусуна байланыштуу колдонулат. Убакыттык маанини түздөн-түз камтыбаган, бирок темпоралдык аспектилер менен байланган сөздөрдүн семантикасын изилдөө лингвистиканын келечектүү жана актуалдуу багыттарынын бири болуп эсептелет.

Н. Д. Арутюнова белгилегендей, «убакыт фактору адам моделин түзүүдө маанилүү роль ойнойт» ал убакыттын адамдын жашоосуна жана ички дүйнөсүнө таасирин баса белгилейт. Убакыт адамдын турмушундагы ар бир чечимин жана аракетин бир бөлүк катары аныктап, ал чечимдерди кабыл алуу процесстерине терең таасирин тийгизет. Адамдын убакытты кабылдоосу, аны категорияларга ажыратып, күнүмдүк жашоодо пайдалануусу анын психологиялык абалынын, руханий дүйнөсүнүн жана социалдык адаптациясынын көрсөткүчү болуп саналат. Убакытты «эффективдүү пайдалануу», «жоготуу», «кечигүү» сыяктуу түшүнүктөр аркылуу кабылдоо адамдын ички дүйнөсүндөгү өзгөчөлүктөрдү, анын ичинде жоопкерчилик деңгээлин, уюшкандык сапатын жана эмоционалдык абалын чагылдыруучу маанилүү лингвопсихологиялык фактор катары бааланат. Ал эми адамдын өзүнүн ролу жана таасири убакытты моделдөөнүн негизги элементи болуп эсептелет. Мындай көз караштан алганда, адам өзүнүн убактысын кантип уюштурат, кандай максаттар коюп, аларга жетүү үчүн кандай чараларды көрөт – бул убакытты түзүү жана аны башкаруу ыкмаларынын аныктоочусу болуп саналат. Эгер адам өзүнүн убактысын туура пайдаланса, анда ал жеке жана коомдук жашоодо эффективдүү болуп, өзүнүн максаттарына жетет.

Изилдөөнүн негизинде темпоралдык синтаксемалар менен лексемалар көркөм тексттеги окуялардын ырааттуулугун, логикалык өнүгүшүн камсыздоо менен гана чектелбестен, көркөм структуранын стилистикалык бүтүндүгүн түзүүгө активдүү катышары аныкталды. Мезгилди туюнткан синтаксемалар автордук баянды уюштуруу, образдык жана поэтикалык багытты бекемдөө, ошондой эле окурман менен эмоционалдык-психологиялык байланыш түзүү функцияларын аткарат.

Анализделген материалдардын негизинде темпоралдык бирдиктердин семантикалык-мазмундук катмары ар тараптуу экендиги, алардын текст түзүүчү жана контекст жаратуучу касиеттери тыгыз байланышта экени аныкталды. Айрыкча, мезгилдин кайталоочу жана салыштыруу мүнөзү аркылуу (мисалы, "былтыр – быйыл", "ар жаз сайын – ар күз сайын") убакыттын өтүмдүүлүгү менен адам тагдырынын өзгөрмөлүүлүгү чагылдырылып, көркөм-философиялык тереңдик берилет.

Жыйынтыктап айтканда, темпоралдык синтаксемалар менен лексемалар көркөм тексттин мазмундук жана формалык түзүмүндө маанилүү стиль жаратуучу каражат болуп, тексттин коммуникативдик-структуралык өзгөчөлүктөрүн аныктап, көркөм баяндоонун динамикасын жана эстетикалык баалуулугун камсыздайт.

Адабияттар:

1. Акматов, К. Мунабия: аңгемелер, роман / К. Акматов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1987. - 141-143-бб.
2. Айтматов, Ч. Т. Ак кеме: Повесть / Ч. Айтматов. - Фрунзе: Мектеп, 1986. - 160 б.

3. Арутюнова, Н. Д. Логический анализ языка. Язык и время / Н. Д. Арутюнова. - М.: Индрик, 1997. - 352 с.
4. Бондарко, А. В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / А. В. Бондарко. - Л.: Наука, 1990. - 262 с.
5. Веревкина, Т. В. Языковая модель времени как одна из основных темпоральных моделей / Т. В. Веревкина // Вестник ТГУ. –Вып. 9 (65). - 2008.
6. Зализняк, А. А. Время суток и виды деятельности / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелев / В кн.: Ключевые идеи русской языковой картины мира : сб. ст. - М.: Языки славянской культуры, 2005. - 544 с.
7. Маразыков, Т. С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар III китеп : Окуу куралы / Т. С. Маразыков. - Бишкек: Бийиктик, 2005. - 166 б.
8. Маразыков, Т. С. Тексттин уюшулуш маселелери / Т. С. Маразыков. - Бишкек, 2014. - 15 б.
9. Шмелёв, А. Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю / А. Д. Шмелев. - М.: Языки славянской культуры, 2002. - 224 с.
10. Широкова, Е. Н. Темпоральный код языка и его эмотивный субкод / Е. Н. Широкова. - Нижний Новгород, 2010. - 189 с.
11. Яковлева, Е. С. Языковое отражение циклической модели времени / Е. С. Яковлева // Вопросы языкознания. - 1992. - № 4. - С. 73-83.